

Alexandria. Med andre ord: Den græske Pentateuk var også at regne for et stykke fornem græsk litteratur.

Det er denne beretning, som hermed har fået sin første egentlige kommentar. Før har der kun foreligget mere eller mindre udførligt kommenterede oversættelser som fx herhjemme Johannes Munks fra 1963 i *De Gammeltestamentlige Pseudepigrapher*. Wright har forberedt sin kommentar gennem mere end et dusin større og mindre afhandlinger. Den er opbygget traditionelt med en udførlig indledning om de forskellige overordnede spørgsmål som historisk værdi, titel, forfatter, tilblivelsestid, tekstkritik, integritet af kilderne, genre, forholdet til anden jødisk litteratur samt intenderet publikum og formål. Efter en omfattende bibliografi følger så kommentardelen, hvor en oversættelse følges af først "Textual Notes", hvis udgangspunkt er André Pelletiers kritiske tekst i *Source Chrétienne* fra 1962, "General Comment", der drøfter indholdet, samt endelig "Notes", der tager enkelte ord og udtryk under behandling. Hele vejen igennem får læseren et udførligt indblik i den aktuelle forskningsstand med en udførlig og sober afvejning af de forskellige forståelsesmuligheder og fortolkningsforslag.

Vi konfronteres nu i skriftet med en fiktiv ikke-jøde, der næsten ikke kan få armene ned i sin begejstring for jødedommen, rigtig nok i en stærkt helleniseret udgave, en begejstring der må deles af enhver oplyst ikke-jøde. Således møder vi en ypperstepræst, der udlægger spiseforskrifterne, så de kommer til at handle om ren etik, hvad der tilmed var sigtet fra lovgiverens side. Således bliver den rigtige jøde også den fineste græker. Det apologetiske sigte er ikke til at tage fejl af, men det er først og fremmest rettet indadtil, mod forfatterens jødiske landsmænd, der ikke skulle lade sig overvælde af en øjensynlig overlegen hellenistisk kultur.

Wright har leveret et fornemt arbejde, der vil være til stor hjælp for den, der ønsker at trænge dybere ind i Aristesbrevet som en af de vigtigste kilder til alexandrinsk jødedom i 100-tallet f.Kr.

Mogens Müller

Andreas Stegmann

Luthers Auffassung vom christlichen Leben. Beiträge zur historischen Theologie 175. Tübingen: Mohr Siebeck 2014. XI, 549 s. 124 €.

Andreas Stegmann, kirkehistorisk privatdocent ved Humboldt-universitetet i Berlin, habiliterede sig i 2011 med en afhandling om Martin Luthers etik. Det er der kommet en stor bog ud af, som er optaget i den prestigefyldte Tübingenserier *Beiträge zur historischen Theologie*. Nærværende bog er imidlertid kun den ene del af habilitationsskriftet; den anden del, en forskningshistorisk oversigt og en omfattende bibliografi, er udgivet som en knap 150 sider lang artikel i *Lutherjahrbuch* 2012. Hele undersøgelsen omfatter altså omkring 750 sider.

Forfatterens sigte er at undersøge den etiske tænkning hos Luther – eller rettere: Luthers opfattelse af det kristne liv, idet “etik” i den moderne forståelse af ordet iflg. Stegmann hidrører fra det 19. årh. (13). Luthers “etik” er i forlængelse heraf en teologisk refleksion af den kristnes levede liv. Stegmanns greb er historisk; han vil bag om de lutherske etikker, som protestantismens nyere kirkehistorie er så fuld af, og han vil bag om de undersøgelser, som Holl og Troeltsch foretog for ca. 100 år siden, der pegede på de socialetiske aspekter hos Luther, og Ebelings og andres synteser i retning af toregimentelære og eksistentialetisk fortolkning i den dialektiske teologis guldalder.

Afhandlingen falder i fire hoveddele: Den første del fokuserer på de senmiddelalderlige forudsætninger for Luthers etik. Denne redegørelse indeholder ingen indsigter, der ikke i forvejen har været udforsket, men man savner en forankring af redegørelsen i den internationale historiografi med navne som Thomas Tentler, John Bossy og Richard Newhauser – førstnævntes forskning refereres ganske kort, mens Bossys og Newhausers socialhistorisk informerede undersøgelser af den senmiddelalderlige og reformatoriske bodsfromhed desværre glimrer ved deres fravær. Det giver Stegmanns fremstilling et snævert udsyn og gør, at den historiske redegørelse kommer til at mangle en kontekst.

Anden del af afhandlingen er en undersøgelse af den tidlige Luther (1513–19), hvis eksegetiske arbejder iflg. Stegmann (som her stort set følger Karl Holl) er grundlæggende for udviklingen af en etisk tænkning i de senere skrifter. Ud fra en læsning af især *Dictata*, *Romerbrevsforelæsningsen* og de to udlægninger af Dekalogen fra 1518, skrevet på hhv. latin og tysk, konkluderer Stegmann, at årene 1513–19 ikke indeholder en egentlig etik, men en række ansatser, hvor Luther knytter retfærdiggørelsen tæt sammen med bodssakramentet. Det bliver da denne spænding mellem de to, der udgør det kristne livs etiske grundlag: Retfærdiggørelsen sætter fri, men den sætter fri til at handle over for næsten. Men savner her en helt oplagt henvisning til den finske Lutherforsknings understregning af sammenhængen mellem retfærdiggørelse og gode gerninger, som især netop fokuserer på de tidlige skrifter. Når det desuden hedder, at Luther ingen interesse har for naturretten eller den teologiske dydsetik (266) må man spørge, om ikke dette er en sandhed, der fortjener modifikationer.

I afhandlingens tredje del følger Stegmann den nyere Lutherforsknings sendatering af det reformatoriske gennembrud; det er således først omkring 1520, at Luthers tænkning er modnet og fuldt udfoldet – godt hjulpet på vej af den kirkepolitiske magtesløshed i Luthersagen og den reformatoriske bevægelses succes i og uden for kejserriget. Stegmann fokuserer på de eksegetiske arbejder, frihedstraktaten og skriftet om de gode gerninger og når frem til, at det afgørende i årene 1519–20 for Luther var, at troen, som er Guds værk, virker i den kristnes praksis; at det indre og det ydre menneske ikke kan adskilles, men heller ikke må sammenblandes. For Luther var teo-

logiens etiske aspekter, som blev begrundet bibelsk, altid medieret gennem en række kanaler, først og fremmest kaldet og standen. I tredje dels slutning og i begyndelsen af den fjerde del hedder det, at denne opfattelse, der trækker på den tidlige af boden informerede holdning, forblev uændret gennem resten af reformatorens liv, men at det kristne liv fra at være et randtema hos Luther siden 1520'ernes midte rykkede i centrum af teologien. Denne forskydning er dels bestemt af ydre faktorer – bondekrigen, visitationsrejser, spørgsmålet om modstand mod øvrigheden – dels af indre faktorer – skabelsesteologiens stadigt mere prominente plads som supplement til den kompromisløse retfærdiggørelsesteologi (356).

Den første pointe er velkendt i forskningen, mens det skabelsesteologiske aspekt først er vendt tilbage i nyere forskning med navne som Oswald Bayer, Risto Saarinen og Niels Henrik Gregersen. Stegmann forholder sig ikke til denne forskning, hvad der desværre får hans korrekte observation til at fremstå en smule postulerende, ligesom spændingen mellem retfærdiggørelse og skabelse, mellem *Nachfolge* og *Haustafel* nok også overstrabadeseres. Det hænger også sammen med de tekster, der gøres til genstand for undersøgelse i bogens fjerde og sidste del. Forfatteren gør udtrykkeligt opmærksom på, at de sene Luthertekster (især "Bekendelsen", 1528, og Genesiseforelæsningerne, 1535–1545) er blevet undersøgt før, men man kunne indvende, at den skabelsesteologiske udfoldelse netop ikke i tilstrækkelig grad har været en del af disse undersøgelser. Stegmann læser derfor hovedsageligt tidligere tekster som *De votis monasticis* (1522), skriftet om verdslig øvrighed (1523) og skriftet om købmændskab og åger (1524). Forfatteren forfalder i sin fremstilling ikke til en konflatering af trestandslære og toregimentelære eller til at se en indbyrdes modsætning i de to begreber; han holder dem adskilt, men peger samtidig på forbindelsen imellem dem, som består i, at mens toregimentelæren er en teologisk distinktion, der skiller *coram Deo* fra *coram hominibus*, er trestandslæren at forstå som en konkretisering af, hvordan livet iflg. Luther bør leves *coram hominibus*. Det hedder således sammenfattende om Luthers etiske tænkning, at den arbejder med den kristnes udspændthed mellem de to regimenter, en spænding, som det at lyde kaldet i de tre stænder forsøger at komme overens med (458). Selvom Stegmann det pågældende sted undersøger de politiske aspekter af etikken, kan sammenfatningen ophæves til at gælde Luther generelt.

Læseren informeres grundigt af Stegmann, men man sidder tilbage med en række ubesvarede spørgsmål. Hvis Stegmann mener, at Luthers etiske tænkning ikke ændrer sig afgørende fra 1520, men at den snarere bliver formuleret i en række konkrete situationer, hvorfor testes denne hypotese så ikke? Og hvorfor bruges omtrent halvdelen af bogen på førreformatoriske traditioner og den tidlige Luther, når konklusionen er, at 1519–20 markerer et skifte, hvor den forudgående tænkning får en mere fast form? Konsekvensen af forfatterens disponering af stoffet bliver, at mens linjerne mellem middelalderen, den tidlige Luther og det reformatoriske gennembrud i 1520

står klart frem, får de senere udviklinger og konkretiseringer af den etiske tænkning en mere overfladisk behandling. Desværre giver det hele afhandlingen, dens mange kvaliteter til trods, en lukket og lidt kontekstløs karakter. Forfatterens historiske greb lykkes netop derfor kun delvist: genesen og udviklingen i Luthers tænkning bliver klar, mens de eksterne faktorer kun i ringe grad inddrages.

Mattias Skat Sommer